

Список використаних джерел:

1. Liebknecht, W., 1899. 'No Compromise – No Political Trading. Part 2'. Available at : <<https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1899/nocomp/nocomp2.htm>> [Accessed 9 April 2020].
2. Niebuhr, R., 1960. 'Moral Man and Immoral Society', New York : *Charles Scribner's Sons*.
3. Niebuhr, R., 2011. 'The Children of Light and the Children of Darkness: a vindication of democracy and a critique of its traditional defense', Chicago : *The University of Chicago Press*.
4. Маркс, К., 1926. 'До критики політичної економії', Харків : *Державне видавництво України*, 198 с. Режим доступу : <<https://vpered.wordpress.com/2013/12/23/karl-marx-zur-kritik-der-politischen-okonomie/>> [Дата звернення 9 квітня 2020].

References:

1. Liebknecht, W., 1899. 'No Compromise – No Political Trading. Part 2'. Available at : <<https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1899/nocomp/nocomp2.htm>> [Accessed 9 April 2020].
2. Niebuhr, R., 1960. 'Moral Man and Immoral Society', New York : *Charles Scribner's Sons*.
3. Niebuhr, R., 2011. 'The Children of Light and the Children of Darkness: a vindication of democracy and a critique of its traditional defense', Chicago : *The University of Chicago Press*.
4. Marks, K., 1926. 'Do krytyky politychnoi ekonomii (A Contribution to the Critique of Political Economy)', Kharkiv : *Derzhavne vidavnicztvo Ukraini*, 198 s. Available at : <<https://vpered.wordpress.com/2013/12/23/karl-marx-zur-kritik-der-politischen-okonomie/>> [Data zvernennya 9 kvitnya 2020].

DOI 10.33930/ed.2019.5007.21(3)-8

УДК 261

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ БОЖЕСТВЕННОЇ ВОЛІ ЯК ДЖЕРЕЛА
ЄВРЕЙСЬКОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ ПОТЕНЦІАЛУ
СВОБОДИ ВОЛІ ЛЮДИНИ**

*THE INTERPRETATION OF DIVINE WILL
AS THE SOURCE OF JEWISH LAW IN THE CONTEXT
OF THE POTENTIAL OF HUMAN'S FREEDOM OF WILL*

Д. М. Франків

Актуальність теми дослідження. Сьогодні в рамках гуманітарної науки розгортається дискусія про релігійні джерела права і багато дослідників релігійного права цю проблему

Urgency of the research. A debate on religious sources of law is unfolding within the humanities nowadays. Many scholars of religious law understand this problem quite simply but it is not so

розуміють доволі спрощено, причому ця проблема далеко не є настільки очевидною і простою для розуміння.

Постановка проблеми. Крім пошуку релігійних основ будь-якого права та дослідження суміжних релігійно-правових нормативних систем, ми розглядаємо також один з фундаментальних аспектів релігійного права, а саме феномен його джерел на прикладі права єврейського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематикою дослідження природи і джерел права загалом, релігійного та єврейського права зокрема займалися і займаються й досі наступні дослідники: В. П. Глиняний, І. Ш. Шифман, М. Варьяс, П. Баренбойм, М. Н. Марченко, Д. Я. Прімаков, В. В. Воробйов, І. Ю. Козліхін, А. С. Даніелян, Х. Бехруз, С. Головін, С. Місевич, В. А. Нерсесянц, Ю. Заблоцька, М. Елон, П. Гленн, Г. Девіс та ін.

Постановка завдання. Метою статті стало дослідження проблеми співвідношення Божественної та людської волі як джерел єврейського права.

Виклад основного матеріалу. В Біблії джерелом закону є Єдиний Бог, тобто ідея трансцендентності права має абсолютно радикальне вираження. Закон має основу в волі Бога-Творця. Розвиток суспільства вважається фахівцями підставою, що об'єктивно призводить до зникнення чи зміни старих і виникнення нових сфер нормативного врегулювання, норм, інститутів чи галузей права. Така парадигма розвитку права стосується і єврейського

obvious and easy to understand.

Target setting. In addition to the search for religious foundations of any law and the study of related religious-legal normative systems, we also consider one of the fundamental aspects of religious law, namely the phenomenon of its sources in the example of Jewish law.

Actual scientific researches and issues analysis. The subjects of the study of the nature and sources of law in general, religious and Jewish law in particular, have been and are still being addressed by the following researchers: V. P. Gliniany, I. Sh. Shifman, M. Varyas, P. Barenboim, M. N. Marchenko, D. Y. Primakov, V. V. Vorobyov, I. Y. Kozlikhin, A. S. Danielian, H. Bekhruz, S. Golovin, S. Misevich, V. A. Nersesyants, Y. Zablotskaya, M. Elon, P. Glenn, G. Davis and other.

The research objectives. The purpose of the article was to investigate the problem of the relationship between Divine and human will as sources of Jewish law.

The statement of basic materials. In the Bible the source of the law is the One God, that is the idea of the transcendence of law has a completely radical expression. The law is based on the will of the Creator God. Society development is considered by experts to be the foundation that objectively leads to the disappearance or change of the old and the emergence of new spheres of regulation, norms, institutions or branches of law. This paradigm of law development applies to Jewish law, but even more

права, але ще більшою мірою єврейського права стосується небезпека вихолощення і формалізація будь-якого релігійного права з плином часу та роботою інтерпретаторів. Таким чином, деякі рабинські структури (наприклад, Синедріон) ніби й не створювали нові закони, а тільки тлумачили існуючий кодекс, але така їх діяльність призводила до зміни якісної складової даного права.

Висновки. В результаті було встановлено природу джерел єврейського права на ранньому (біблійному) етапі та пізнішому (постталмудичному) етапі його розвитку, виявлено закономірності та причини змін на рівні джерел права, запропоновано богословське розуміння і пояснення таких процесів. Цінністю такого дослідження стало висвітлення і характеристика процесу встановлення і формування таких меж та їх зміщення в площині джерел єврейського права.

Ключові слова. Воля Божя, джерела єврейського права, єврейське право, біблійне право, пост-талмудичне право, богослів'я, свобода волі людини.

so to Jewish law concerns the danger of emasculation and formalization of any religious right over time and the work of interpreters. Thus, some rabbinical structures (such as the Sanhedrin) did not create new laws, but merely interpreted the existing code but their activities led to a change in the qualitative component of this right.

Conclusions. As a result, the nature of the sources of Jewish law was established at an early (biblical) stage and later (post-mundane) stage of its development, the patterns and causes of changes at the level of sources of law were revealed, theological understanding and explanation of such processes was offered. The value of such research was the illumination and characterization of the process of establishing and forming such boundaries and their displacement in the plane of sources of Jewish law.

Keywords. The will of God, the sources of Jewish law, Jewish law, biblical law, post-Talmudic law, theology, human free will.

Актуальність теми дослідження. В історії людства, починаючи з ранніх форм суспільного життя, людина стикається з необхідністю узгодити зі своєю совістю, зі своїми уявленнями про моральність власне життя і життя соціуму, до якого вона належить. Людина створює табу, заборони, норми, які регулюють поведінку самої людини, відбувається нормативна кореляція життя суспільства, а отже, виникають правові системи. Древня аксіома вчить: право (правові відносини) існує скрізь, де є суспільство: "ubi societas, ibi jus est". З точки зору філософії права джерелом нормативних відносин в суспільстві є сама людина, її внутрішній світ, що несе в собі засади справедливості, правди, рівності [33, с. 14]. В такому випадку право виступає інструментом, за допомогою якого суспільство охороняє себе від анархії і беззаконня. Влучно зазначив

російський філософ Вол. Соловйов: “Право є нижньою межею, певним мінімумом моральності, для всіх обов’язковим” [39, с. 9], завдання якого “...не в тому, щоб світ, який перебуває в злі, перетворився в Царство Боже, а в тому, щоб він до часу не перетворився в пекло” [39, с. 9; 14, с. 36; 19, с. 32]. Тобто існує багато спроб наукового пояснення феномену виникнення та існування правових відносин в суспільстві, та останнім часом зростає увага науковців до релігійних коренів правових відносин та права як такого, а як наслідок, до феномену релігійного права та до релігійних джерел права не тільки релігійного, але й загального [23, с. 5; 25; 17, с. 10; 2; 4; 3; 7]. Така тенденція в юридичній пострадянській науці намітилась у зв’язку з подоланням нею абсолютного домінування марксистсько-позитивістського підходу до дослідження права, адже різні наукові концепції походження права [10, с. 3-46], що виникали в новому часі, під впливом вчення марксизму виключали таку постановку питання. На сьогодні навіть академічна наука визнає, що людина, починаючи ще з ранніх етапів свого розвитку, живе за релігійними нормами та приписами, що формують в ній уявлення про моральне і справедливе, але паралельно вона підпорядковується і нормам, що регулюють її позарелігійне життя. Зараз ми стикаємось з надзвичайно цікавою проблемою паралельного існування релігії та права в антропоморфному універсумі, його тісного переплетення і взаємопроникнення. І перед гуманітарною наукою загалом, та перед профільними її складовими, розгортається дискусія про релігійні джерела права і багато дослідників релігійного права, як з світської, так навіть і з конфесійної сторони, цю проблему розуміють спрощено, при чому, що ця проблема далеко не є настільки очевидною і простою для розуміння.

Постановка проблеми. Релігія та право – дві нормативні системи зі спорідненими характеристиками, що з різних сторін урегульовують життя суспільства і протягом тисячоліть взаємодіють у найрізноманітніших формах. Таким чином, крім пошуку релігійних основ будь-якого права [22; 31; 32; 5, с. 31-32; 13] та дослідження суміжних релігійно-правових нормативних систем [30, с. 24], в даній статті ми розглянемо один з фундаментальних аспектів релігійного права, а саме феномен його джерел на прикладі права єврейського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематикою дослідження природи і джерел права загалом, релігійного та єврейського права зокрема займалися і займаються й досі наступні дослідники: П. Аксьонов, М. М. Голубов, Ф. М. Дікштейн, М. Я. Лазерсон, Ф. Арфаксадов, М. Базилевський, Е. Благонравов, Ф. Бренье, Ф. Буль, В. П. Глиняний, І. Ш. Шифман, М. Варьяс, П. Баренбойм, Б. А. Стародубський, М. Н. Марченко, Д. Я. Прімаков, А. А. Канєвській, В. В. Воробйов, І. Ю. Козліхін, А. С. Даніелян, В. І. Лафітській, О. Ф. Скакун, Ю. А. Тіхомірова, Х. Бехруз, С. Головін,

К. Цвайгерт, С. Місевич, В. А. Нерсисянц, О. Гольцман, І. Кауфман, Ю. Заблоцька, М. Елон, П. Гленн, Г. Девіс, Д. Холдкроф, Дж. Харріс, М. Фріман та ін. Ці дослідники, як і багато інших, в більшій чи меншій мірі торкались різних сторін вищенаведеної проблематики. Всі ці дослідження стали базою для нашої статті.

Новизна. Релігійне право базується на специфічному праворозумінні, що має релігійне походження. Воно формується на засадах релігійних догм і доктрин, згідно з якими головним суб'єктом права виступає Божественна воля. Не є виключенням і єврейське право, в якому воля Божа є таким джерелом права. Проте інтерпретація цієї волі (а також її рецепція, розвиток і пристосування до змінної реальності) передана на розсуд людині ще з самого початку формування такого права, а з плином часу розповсюдилась і на принципи дії та взагалі розуміння. Якраз вивчення принципів такого поєднання, його причин, проходження і застосування складає новизну нашого дослідження.

Постановка завдання. Таким чином, наша стаття ставить собі за мету дослідження, на прикладі єврейського права, природи джерел релігійного права, форми його вираження, ступеня залучення Божественної Волі в такому праві, можливості творчого розвитку та інтерпретації з боку людської волі; чи така діяльність ставатиме сама джерелом релігійного права і наскільки відбуватиметься можливе викривлення початкових і засадничих його принципів.

Виклад основного матеріалу. Система джерел юдейського права відображає його релігійний характер і зводиться, на думку дослідників, до двох основних різновидів: “позитивних норм”, що являють собою точне відтворення божественного волевиявлення, та натхненних Богом тлумачень-інтерпретацій джерел першого виду [30, с. 25]. Простіше кажучи, ми можемо виокремити в релігійному праві загалом, та в єврейському праві зокрема, дві основні форми вияву Божественної волі:

а) безпосереднє волевиявлення (через “Божественне одкровення” – пряме повідомлення Богом своєї волі з певних питань);

б) опосередковане волевиявлення (через віру в адекватний вираз волі Бога певними типами релігійних структур) [26, с. 341].

Взаємодія релігійних і раціональних засад у релігійних правових системах простежується також на рівні характерного для них співвідношення об'єктивного і суб'єктивного права. Об'єктивне право, згідно з релігійною доктриною права, належить до релігійної сфери і пов'язується з основоположними релігійними джерелами, в яких відображається Божественна воля [30, с. 26]. Суб'єктивне право представлене у формі раціональної інтерпретації і конкретизації даної волі теологами-правознавцями, які формулюють конкретні правила поведінки людей, що сповідають відповідну релігію. Тобто якщо вихідні начала релігійних правових доктрин мають виключно

релігійний характер, то в позитивному релігійному праві, як у системі чинних юридичних норм, переважаючим є раціональний чинник [35, с. 3]. У єврейському контексті, який ми розглядаємо, спостерігалась така ситуація: джерелом законодавчої і судової влади вважався Всевишній, а посередником між Ним і Його підданими і фактичним носієм інформації про правила законодавчої і судової практики виступав текст (П'ятикнижжя, Талмуд). Сам текст залишався незмінним – таким, яким він був записаний кодифікаторами, змінювалися лише його інтерпретації, вплив яких на повсякденне життя громад в значній мірі залежав від репутації тлумача, тобто галахічного експерта [21, с. 80].

Біблія, як матеріальний виразник волі Божої, стає сама по собі сакральним і головним матеріальним джерелом єврейського права. Норми, які містяться у Біблії, в силу свого найвищого авторитету є фундаментальними принципами, на яких базується все подальше право, формальною засадою будь-якої правотворчості, як періоду біблійного, так і талмудичного [37, с. 206]. Очевидно, що Біблія, як і більшість священних книг інших релігій, не містить систематизованого кодексу релігійно-правових норм. Однак у ній вміщено загальні начала, вихідні положення та напрямки правового регулювання, які через акти тлумачення, через нові норми, що виникають на підставі біблійних доктрин, деталізуються та реалізуються через них. Конкретні приписи та загальні парадигми Біблії істотно вплинули на історичний процес формування як початкового, так і пізнішого єврейського права [28, с. 31]. Таким чином, Біблія майже всіма дослідниками одностайно вважається фундаментальним джерелом єврейського права та формальною засадою подальшої правотворчості. Навіть моральні та морально-правові приписи Біблії як норми, що користуються найвищим авторитетом, використовуються як критерій та основа правового врегулювання внутрішнього та зовнішнього життя єврейської спільноти, що має яскраво виражений правовий характер [31, с. 28]. Божественна Тора сприймається як настанова Бога в розумінні Його шляху і шляху до Нього [37, с. 212-219]. Тора включає в себе закони, і закони ці – концентрована об'єктивізація; однак сама Тора за своєю суттю – не лише закон. Вичерпна назва всього божественного об'явлення, письмового і усного, в якому для євреїв вміщений єдиний стандарт і норма релігійного життя – ось це Тора. Те, що це слово зазвичай перекладається як Закон, є джерелом багатьох непорозумінь [18, с. 72; 6, с. 212].

В Біблії джерелом закону є Єдиний Бог, тобто ідея трансцендентності права має абсолютно радикальне вираження. Закон має основу в волі Бога-Творця. При цьому Бог не просто встановив закони, Йому належить навіть саме формулювання закону (*Тут цікавий момент про перший запис Закону "Перстом Божим" на Скрижалях, розбиття їх Мойсеєм через гріх народу і подальший запис тих*

самих заповідей, але вже рукою Мойсея Вих. 33:-34). Закони в П'ятикнижжі проголошуються від першої особи. Вони є не словами людини, але словами Бога. Цим пояснюється єдність сакрального і цивільного права в Біблії. Для Мойсеєвого законодавства характерна єдність, нероздільність законів про божественне і про людське, сакральних і профанних законів [11, с. 262]. Фактично, в Біблії стикаємося зі змішанням правових приписів і моральних повчань, яке виникає від єдності джерела права і моралі [16, с. 60]. Тому дотримання закону має привести не тільки до благополуччя і процвітання (Вих. 23, 20; Лев. 26; Втор. 1, 19), а виконання Мойсеєвого закону призводить до очищення (Вих. 19, 5; Лев. 19), зараховується як праведність (Втор. 6, 25). Відповідно з цим, порушення закону розглядається в Біблії як порушення Божественної волі, як гріх, як хула на Господа (Числ. 15, 30). Порушення закону зачіпає не просто космічну істину, сформульовану людиною, але Самого Бога, волею Якого встановлений закон. Саме цим пояснюється жорсткість біблійного права в деяких питаннях кримінального характеру, в яких паралельне древнє східне законодавство передбачало деяке пом'якшення покарання (*Месопотамське законодавство право пробачити чи покарати дружину, схоплену в стосунках з чужим чоловіком, віддане чоловікові. Згідно 129 п. Законів Хаммурапі, якщо чоловік пробачить дружину, то і цар пробачить її коханця. Дане правило захищає права чоловіка. Біблійні постанови в цьому питанні не знають ніякої пощади. Лев. 20, 10 і Втор. 22, 22-23, подібний злочин карають смертю. Перелюбство в даному випадку є не просто злом, заподіяне чоловіку, а гріхом проти Бога, який заборонив перелюб. Таке сприйняття перелюбу відображено в різних біблійних епізодах (див. Бут. 20, 6; Бут. 39, 8; Пс. 50, 6). Втім, в Числ. 5, 12 перелюб також називається зрадою чоловікові*). Оскільки недотримання Закону розцінюється як гріх, то навчання закону ставиться на щабель заповідей (Втор. 6, 7).

Розвиток суспільства вважається фахівцями підставою, що об'єктивно призводить до зникнення чи зміни старих і виникнення нових сфер нормативного врегулювання, норм, інститутів чи галузей права (щоправда, такі кардинальні зміни не можуть торкатись фундаментальних "божественних" догматично-віронавчальних принципів і норм, які втілюють ці начала) [29, с. 27] (*тут також доречно зауважити паралелі з пасіонарною теорією етногенезу Н. Гумільова [15]*). Така парадигма розвитку права стосується і єврейського права [27, с. 253], але ще більшою мірою єврейського права стосується небезпека вихолощення і формалізація будь-якого релігійного права з плином часу та роботою інтерпретаторів.

Нормотворче волевиявлення рабинів, особливо в талмудичну епоху, стає центральним різновидом матеріальних джерел єврейського права, який характеризується надзвичайно тісним

взаємозв'язком з першим видом джерел – Божественною волею (особливо це стосується вищезгаданого опосередкованого способу її виразу). Щоб чіткіше розмежувати ці різні види джерел, необхідно вдатися до розгляду двох основних типів норм у єврейському праві. Богослови переконані, що в єврейському праві органічно поєднано два начала: небесне (божественне, вічне і незмінне) та земне (людське, часове, історично змінне). Видається, що в правових нормах переважає земний, історично змінний елемент. Проте іноді і в таких приписах “божественний” елемент бере перевагу над людським, і такі правила можна назвати основними, такими, що створені по божественному праву. Це ті фундаментальні правові норми, які найтісніше пов'язані з сутністю єврейської релігії та її богослов'ям. Ми вважаємо, що саме тут можна побачити критерій розмежування “опосередкованого” вияву волі Бога від рабинського волевиявлення як різних видів матеріальних джерел. Рабинські інституції теоретично можуть вважатися суб'єктами “опосередкованого” божественного волевиявлення лише у разі та у рамках створення ними нормативних приписів, які в подальшому через рецепцію всією громадою включаються до масиву норм “божественного права”, а отже, вважаються адекватним виразом волі Бога з певного питання, незмінними фундаментальними нормами-принципами [27, с. 25].

Таким чином, деякі рабинські структури (наприклад, Синедріон) ніби й не створювали нові закони, а тільки тлумачили існуючий кодекс (такий підхід таннаї називали мідраш галаха – екзегеза законодавчої частини Танаха) [40, с. 40]. Маймонід стверджує, що закон (включаючи єврейський закон) повинен бути абсолютним і універсальним. І він звертає увагу на небезпеку дозволити всім міняти закон [24], а отже, передбачає, що закони повинен приймати орган, що складається з шанованих мудреців [20; 8, с. 43-65; 1, с. 1403-1408]. Позиція Маймоніда полягає в тому, що до основного законодавства, Писаної Тори, не можна нічого ні додати, ні відняти, оскільки акт основного законодавства вічно існує в тій же формі, в якій він був у момент дарування Тори [34, с. 114-116, 160]. І всі пізніші коментарі – це і є сама Тора [12, с. 67]. Фактично, таке пояснення Маймоніда обґрунтовує вчення про Усну Тору, яка виражається у всіх без виключення приписах Талмуда і постталмудичного часу та являє собою продовження і невід'ємну частину Писаної Тори.

З іншого боку, робота людської думки в справі коментування біблійних настанов (яка, безперечно, викликає справжнє захоплення) працювала максимально продуктивно, і чим більше виявлялись недоліки та конфліктності між єврейськими життєво-правовими принципами і реаліями життя, тим яскравіше і потужніше працювала правова думка того часу. Такі обставини і така логіка юридичного процесу формування єврейського права

створювали умови для розвитку і навіть розквіту галахічних настанов єврейського законодавства у майже всіх сферах життєдіяльності громад. Це спрацьовувало як для доталмудичного, так і для постталмудичного часу, і навіть для сучасного періоду. Судові рішення, які приймалися після розгляду конкретних справ (так звані казуси) входили до складу Респонсів, які, в свою чергу, створювали прецеденти та сприяли розвитку єврейської правової системи. А все разом ставало в черговому історично-правовому витку розвитку юдаїзму новою джерельною базою для всього постталмудичного єврейського права [38, с. 28-29].

Тож ми прийшли до констатації двох крайнощів. З одного боку – неможливість і небажання людини змінювати Закон, з іншого – максимальні зусилля людської думки в його інтерпретації.

Якщо б людина була досконала, то і закон був би не потрібен, а оскільки Бог подав людству закон, то він не може не передбачати недосконалості людини. Закон Мойсея передбачає рух людини до духовної досконалості, але і Талмуд не відмовляється від досконалості як цілі, як морального ідеалу. І саме щоб цей ідеал ставав досяжним, потрібно було, з точки зору талмудистів, потурбуватись про шляхи досягнення цього, а шляхи ці проходять по недосконалій і гріховній природі людини. Ось як пише про це Вол. Соловійов: “Перш втілення безумовного ідеалу, людина повинна привчитись обмежувати свою волю, яка по природі направлена не стільки до абсолютної моральної досконалості, скільки до задоволення свого морального егоїзму. Обмеження волі є закон, і ось Талмуд і рабини ставлять собі завданням всюди й у всьому обмежити свавілля людини приписами закону Божого, не залишаючи на вільний вибір ніяких відносин особистого чи суспільного життя” [36, с. 15]. Таким чином Закон (можемо сказати – навіть біблійна Галаха) стає поводитирем в такій подорожі (Втор. 17: 18-20) [9, с. 135-136].

Пізніше талмудично-галахічне законодавство самоусвідомлюється як п'ять формальних джерел (нерівноцінних з погляду юдаїзму) єврейського права: 1) Письмовий Закон (тобто 613 приписів, які містяться в Торі); 2) настанови, засновані на переказі (приписи ритуального або правового порядку, що зустрічаються у висловах пророків); 3) Усний Закон (є тлумаченням Письмового Закону, до якого застосовуються два методи: пряма інтерпретація тексту і висновки з прихованого значення тексту, за допомогою правил герменевтики); 4) постанови софрім (буквально – писарі); 5) звичаї (після появи основного джерела юдейського права – Тори – головна вимога до нього полягала у відповідності його положень основним положенням Тори і таким чином, звичаї доповнювали зміст іудейського права).

Тобто навіть у межах юдаїзму існував різний ступінь авторитетності нормативних приписів, що залежало від ступеня застосування потенційного права на людське втручання в

формування, а відтак інтерпретацію божественного єврейського права. Безперечно, співвідношення значення і впливу Тори й інших джерел Священного писання впродовж історії змінювалося. Причому, від загальних принципів розвитку людини, що виражалося в правових нормах єврейського права та їх прямих застосувань і формування загального розуміння і світогляду (приклад писання пророків, які виступають тлумачами та інтерпретаторами сенсів нормативних приписів та Закону як такого), до збільшення формальних “охоронних” приписів і втрати за цим правильного розуміння вихідних принципів. Як відзначає М. Елон, спочатку Тора була джерелом, яким напряду керувалася і вчена людина у своїх заняттях, і суддя, який ухвалював рішення [41, с. 68-80]. Але після завершення редагування Талмуда Тора залишилась чимось на кшталт конституції єврейського права, а талмудична література – Мішна, Мідраші, Барайти, Єрусалимський і Вавилонський талмуди – стала основним джерелом права. Тільки базуючись на них, вчитель навчав своїх учнів праву, а суддя виносив вирок. Тобто те, що було покликане зберегти Закон, почало його підмінити, зберігаючи і послуговуючись при цьому минулими формами та зовнішніми виразами, по суті перетворюючись, з плином часу, в якісно іншу релігійно-правову систему.

Висновки. Отже, Закон Мойсея залишає і навіть передбачає можливість для інтерпретування. Божественна воля, як джерело цього Закону, наділяє людську волю правом розуміти, застосовувати, інтерпретувати приписи Закону, в руслі основних засадничих його принципів. Цією потенцією користувались в біблійні часи, в часи створення Талмуду і користуються навіть в наш час. Самі користувачі і ті, хто ставав відповідальним за це, бачили і розуміли небезпеки. Відбувалася боротьба ухилів і акцентів між двома крайнощами – повною формалізацією та тотальною зміною. Межа, яка стала би критерієм, також відслідковувалася і уточнювалася. А ось ступінь відповідності такій межі постійно зміщувався. І підхід формалізації, щоб уберегти від зміни, сам призвів до підміни і втрати суті Закону. На нашу думку, саме вихідні наміри, принципи й положення стають вирішальними в цьому питанні. В питанні, в якому потенція людської волі в справі співдії з Божественною волею задля формування внутрішнього і зовнішнього світу богообраного народу і приведення його до заповіданого Богом ідеалу почала превалювати, а з часом і взагалі підмінила собою волю Божу, залишивши при цьому формальні ознаки божественності морально-нормативних принципів.

Список використаних джерел:

1. Broyde, M.J., 2008. 'The hidden influence of Jewish law on the common law: one lost example', *Emory L. J.* Vol. 57, P. 1403-1408.

2. Davies, H. & Holdcroft, D., 1991. 'Jurisprudence: Texts and Commentaries', London: *Butterworths Law*, 549 p.
3. Freeman, M., 2014. 'Lloyd's Introduction to Jurisprudence', London, *Sweet & Maxwell; 9th edition edition*, 1617 p.
4. Harris, JW., 2005. 'Legal philosophies', *Oxford University Press*, 2 edition, 332 p.
5. Hearn, W. Edward., 1990. 'The Theory of Legal Duties and Rights: An Introduction to Analytical Jurisprudence', London: *Fred B Rothman & Co.*, 401 p.
6. Masy, J., 1994. 'The Rule of Law and the Rule of Wisdom: in Plato, al-Farabi and Maimonides', *Studies in Muslim-Jewish Relations*. Vol. 1. Harwood, P. 205-232
7. McLeod, I., 2012. 'Legal Theory', London: *Red Globe Press (6th ed.)*, 260 p.
8. Novak, D., 2004. 'Maimonides and Aquinas on Natural Law', *St. Thomas Aquinas and the Natural Law Tradition: Contemporary Perspectives*, Washington, D.C.: *Catholic University of America Press*, 311 p.
9. Баренбойм, ПД., 2012. 'Библейский момент философии права', *Философия права Пятикнижия*, Москва: Изд-во "ЛУМ", С. 101–166.
10. 'Библия и конституция', 1998. Сб. ст. *Московский клуб юристов*, Москва: *Белые альвы*, 159 с.
11. Вейнберг, Й., 2002. 'Введение в Танах', В IV ч. Ч. I-II. М.: *Мосты культуры*, 432 с.
12. Гершович, Ури., 2015. 'Структура "Мишне Тора" Рамбама в сопоставлении со структурой Мишны', *JUDAICA PETROPOLITANA*, Иерусалим, Санкт-Петербург: *Академия Исследования Культуры*, С. 66–79.
13. Головин, С., 2015. 'Библия и политика', К.: *Книгоноша*, 144 с.
14. Гришук, ОВ., 2013. 'Идея справедливости у праві: філософсько-правовий вимір', *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць*. Вип. 644. Чернівці: *ЧНУ*, С. 36–40.
15. Гумилев, ЛН., 2016. 'Этногенез и биосфера Земли', М.: *Айрис-пресс*, 560 с.
16. Гусейнов, АА., 2012. 'Десятисловие Моисея: канон справедливости', *Философия права Пятикнижия*, Москва: Изд-во "ЛУМ", С. 47–70.
17. Жук, ЛВ., 2004. 'Поняття джерела права', *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць*. Вип. 212. Чернівці: *Рута*, С. 10–14.
18. Запрометова, ОМ., 2003. 'Темпоральность и атемпоральность Закона. Целостность бытия в еврейской мысли периода Второго Храма', *Тирош – труды по иудаике*, Вып. 6. Москва: *Центр "Сэфэр"*, С. 70–89.
19. Кальной, ИИ., 2006. 'Филисофия права', СПб: *Издательство Р. Асланова "Юридический центр Пресс"*, 259 с.
20. Каневский, АА., 2014. 'История юридических исследований Галахи: (до создания государства Израиль)', *Труды Института государства и права РАН*, № 4, С. 127–134.
21. Корякина, Н., 2007. 'Респонсы как источник по истории суда в еврейских общинах Прованса в XII–XIV вв', *Тирош – труды по иудаике*, Москва: *Центр "Сэфэр"*, Вып. 8, С. 77–90.

22. Кофанов, ЛЛ. (ред.), 1998. 'Институции Юстиниана', пер. с латинского Д. Расснера, Серия "Памятники римского права", Москва: *Зерцало*, 400 с.
23. Лапаева, ВВ., 2017. 'Генезис права как актуальная философско-правовая проблема', *Историческая психология и социология истории*, № 1, С. 5-22.
24. Маймон бен Моше (Маймонид), раби, 2010. 'Путеводитель растерянных', пер. и коммент. МА. Шнейдера, Иерусалим-Москва: *Маханаим-Гешарим*, 566 с.
25. Мальцев, ГВ., 2002. 'Понимание права. Подходы и проблемы', *Право и Образование*. № 3, С. 77-87.
26. Марченко, МН., 2001. 'Правовые системы современного мира', Москва: *Зерцало-М*, 400 с.
27. Марченко, МН., 2016. 'Теория государства и права', 3-е изд., доп. Москва: *Юр.Норма, НИЦ ИНФРА-М*, 304 с.
28. Місевич, СВ., 2000. 'Біблія як джерело Канонічного права', *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наук. праць*. Вип. 75. Чернівці: *ЧДУ*, С. 27-32.
29. Місевич, СВ., 2002. 'Матеріальні джерела Канонічного права', *Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наук. праць*. Вип. 147. Чернівці: *Рута*, С. 23-27.
30. Місевич, СВ., 2006. 'Релігійне право: компаративістський аспект', *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць*. Вип. 348. Чернівці: *Рута*, С. 24-27.
31. Момотов, ВВ. (ред.), 2002. 'Источники (формы) права: вопросы теории и истории', *Материалы Всероссийской научной конференции*, Краснодар: *Кубанский государственный университет*, 316 с.
32. Муромцев, ГИ. 1992. 'Источники права: Теоретические аспекты проблемы', *Правоведение*, № 2, С. 23-30
33. Нерсисянц, ВА. (ред.), 1985. 'История политических и правовых учений. Древний мир', Москва: *Наука*, 349 с.
34. Примаков, ДЯ., 2011. 'Особенности еврейской правовой системы: сравнение еврейского и мусульманского права (VII-XIII вв.)'. Диссертация кандидата юридических наук, *Санкт-Петербургский государственный университет*, Санкт-Петербург, 160 с.
35. Примаков, ДЯ., 2015. 'История еврейского и израильского права', Москва: *Infotropik Media*, 212 с.
36. Соловьёв, Вл.С., 1911-1914. 'Собрание сочинений Владимира Сергеевича Соловьёва', В X томах. Том VI. СПб.: *Книгоиздательское Товарищество "Просвещение"*, 492 с.
37. Сорокин, В., 2012. 'Тора: пространство правовое и пространство духовное', *Философия права Пятикнижия*, Москва: *Изд-во "ЛУМ"*, С. 178-220.
38. Фейгин, А., 2012. 'К вопросу о сохранности Торы в свидетельствах еврейской религиозной классики (от Талмуда до наших дней)', *Язык иврит: исследование и преподавание. Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике*, Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах "Сэфэр", Москва, С. 16-29.

39. Цыпин, В., прот., 2002. 'Курс Церковного права', *Круглый стол по религиозному образованию в РПЦ*, Москва: Христианская жизнь, 700 с.
40. Шиффман, Л., 2016. 'От текста к традиции: история иудаизма в эпоху Второго храма и период Мишны и Талмуда', Москва: *Мосты культуры, GESHARIM*, 304 с.
41. Элон, М., 2002. 'Еврейское право', Под общ. ред. д.ю.н., проф. И. Ю. Козлихина, Санкт-Петербург: *Юридический центр Пресс*, 611 с.

References:

1. Brodye, MJ., 2008. 'The hidden influence of Jewish law on the common law: one lost example', *Emory L. J.* Vol. 57, P. 1403-1408.
2. Davies, H. & Holdcroft, D., 1991. 'Jurisprudence: Texts and Commentaries', London: *Butterworths Law*, 549 p.
3. Freeman, M., 2014. 'Lloyd's Introduction to Jurisprudence', London. *Sweet & Maxwell*, 9th edition edition, 1617 p.
4. Harris, JW., 2005. 'Legal philosophies', *Oxford University Press*, 2 edition, 332 p.
5. Hearn, W. Edward., 1990. 'The Theory of Legal Duties and Rights: An Introduction to Analytical Jurisprudence', London: *Fred B Rothman & Co.*, 401 p.
6. Macy, J., 1994. 'The Rule of Law and the Rule of Wisdom: in Plato, al-Farabi and Maimonides', *Studies in Muslim-Jewish Relations*. Vol. 1. Harwood, P. 205-232
7. McLeod, I., 2012. 'Legal Theory', London: *Red Globe Press (6th ed.)*, 260 p.
8. Novak, D., 2004. 'Maimonides and Aquinas on Natural Law', *St. Thomas Aquinas and the Natural Law Tradition: Contemporary Perspectives*. Washington, D.C.: *Catholic University of America Press*, 311 p.
9. Barenbojm, PD., 2012. 'Biblejskij moment filosofii prava (Bible moment of legal philosophy)', *Filosofiya prava Pyatknizhiya*, Moskva: *Izd-vo "LUM"*, S. 101-166.
10. 'Bibliya i konstituciya (Bible and constitution)', 1998. *Sb. st. Moskovskij klub juristov*, Moskva: *Belye alvy*, 159 s.
11. Vejnberg, J., 2002. 'Vvedenie v Tanah (Introduction to Tanah)', V IV ch. Ch. I-II. M.: *Mosty kultury*, 432 s.
12. Gershovich, Uri., 2015. 'Struktura "Mishne Tora" Rambama v v sopostavlenii so strukturoj Mishny (The structure of the "Mishneh Torah" of Rambam in comparison with the structure of the Mishnah)', *JUDAICA PETROPOLITANA*, Ierusalim, Sankt-Peterburg: *Akademiya Issledovaniya Kultury*, S. 66-79.
13. Golovin, S., 2015. 'Bibliya i politika (Bible and politics)', K.: *Knigonosha*, 144 s.
14. Grishuk, OV., 2013. 'Ideya spravedlivosti u pravi: filosofsko-pravovij vimir (The idea of justice in law: a philosophical and legal dimension)', *Naukovij visnik Cherniveckogo universitetu: Zbirnik nauk. prac.* Vip. 644. Chernivci: *ChNU*, S. 36-40.
15. Gumilev, LN., 2016. 'Etnogenez i biosfera Zemli (Ethnogenesis and biosphere of the Earth)', M.: *Ajris-press*, 560 s.

16. Gusejnov, AA., 2012. 'Desyatislovie Moiseya: kanon spravedlivosti (The Decalogue of Moses: The Canon of Justice)', *Filosofiya prava Pyatknizhiya*, Moskva: *Izd-vo "LUM"*, S. 47–70.
17. Zhuk, LV., 2004. 'Ponyattya dzherela prava (The concept of the source of law)', *Naukovij visnik Cherniveckogo universitetu: Zbirnik nauk. prac.* Vip. 212. Chernivci: *Ruta*, S. 10–14.
18. Zaprometova, OM., 2003. 'Temporalnost i atemporalnost Zakona. Celostnost bytiya v evrejskoj mysli perioda Vtorogo Hrama (Temporality and atemporality of the Law. The Integrity of Being in Jewish Thought of the Second Temple Period)', *Tirosh – trudy po iudaïke*, Vyp. 6. Moskva: *Centr "Sefer"*, S. 70–89.
19. Kal'noj, II., 2006. 'Filisofiya prava (Philosophy of Law)', SPb: *Izdatelstvo R.Aslanova "Yuridicheskij centr Press"*, 259 s.
20. Kanevskij, AA., 2014. 'Istoriya yuridicheskikh issledovanij Galahi: (do sozdaniya gosudarstva Izriail) (History of legal research of Halacha: (before the creation of the state of Israel))', *Trudy Instituta gosudarstva i prava RAN*, № 4, S. 127–134.
21. Koryakina, N., 2007. 'Responsy kak istochnik po istorii suda v evrejskikh obshinah Provansa v XII–XIV vv (Responses as a source on the history of the court in the Jewish communities of Provence in the 12th – 14th centuries)', *Tirosh – trudy po iudaïke*, Moskva: *Centr "Sefer"*, Vyp. 8, S. 77–90.
22. Kofanov, LL. (red.), 1998. 'Institucii Yustiniana (Justinian Institutions)', per. s latinskogo D. Rassnera, *Seriya "Pamyatniki rimskogo prava"*, Moskva: *Zercalo*, 400 s.
23. Lapaeva, VV., 2017. 'Genezis prava kak aktualnaya filosofsko-pravovaya problema (The Genesis of Law as an Actual Philosophical Legal Problem)', *Istoricheskaya psihologiya i sociologiya istorii*, № 1, S. 5–22.
24. Majmon ben Moshe (Majmonid), rabi, 2010. 'Putevoditel rasteryannyh (Travel Guide for the Perplexed)', per. i komment. M. A. Shnejdera, Ierusalim-Moskva: *Mahanaim-Gesharim*, 566 s.
25. Mal'cev, GV., 2002. 'Ponimanie prava. Podhody i problemy (Understanding of law. Approaches and Challenges)', *Pravo i Obrazovanie*, № 3, S. 77–87.
26. Marchenko, MN., 2001. 'Pravovye sistemy sovremennogo mira (Legal systems of the modern world)', Moskva: *Zercalo-M*, 400 s.
27. Marchenko, MN., 2016. 'Teoriya gosudarstva i prava (Theory of State and Law)', 3-e izd., dop. Moskva: *Yur.Norma, NIC INFRA-M*, 304 s.
28. Misevich, SV., 2000. 'Bibliya yak dzherelo Kanonichnogo prava (The Bible as a Source of Canon Law)', *Naukovij visnik Cherniveckogo universitetu: zbirnik nauk. prac.* Vip. 75. Chernivci: *ChDU*, S. 27–32.
29. Misevich, SV., 2002. 'Materialni dzherela Kanonichnogo prava (Material Sources of Canon Law)', *Naukovij visnik Cherniveckogo universitetu: zbirnik nauk. prac.* Vip. 147. Chernivci: *Ruta*, S. 23–27.
30. Misevich, SV., 2006. 'Religijne pravo: komparativistskij aspekt (Religious Law: A Comparative Aspect)', *Naukovij visnik Cherniveckogo universitetu: Zbirnik nauk. prac.* Vip. 348. Chernivci: *Ruta*, S. 24–27.
31. Momotov, VV. (red.), 2002. 'Istochniki (formy) prava: voprosy teorii i istorii (Sources (forms) of law: theory and history)', *Materialy*

- Vserossijskoj nauchnoj konferencii*, Krasnodar: *Kubanskij gosudarstvennyj universitet*, 316 s.
32. Muromcev, GI. 1992. 'Istochniki prava: Teoreticheskie aspekty problemy (Sources of Law: Theoretical Aspects of the Problem)', *Pravovedenie*, № 2, S. 23-30
 33. Nersesyanc, VA. (red.), 1985. 'Istoriya politicheskikh i pravovykh uchenij. Drevnij mir (History of political and legal doctrines. Ancient world)', Moskva: *Nauka*, 349 s.
 34. Primakov, DYa., 2011. 'Osobennosti evrejskoj pravovoj sistemy: sravnenie evrejskogo i musulmanskogo prava (VII-XIII vv.) (Features of the Jewish legal system: a comparison of Jewish and Muslim law (VII-XIII centuries))'. Dissertaciya kandidata yuridicheskikh nauk, *Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet*, Sankt-Peterburg, 160 s.
 35. Primakov, DYa., 2015. 'Istoriya evrejskogo i izrail'skogo prava (History of Jewish and Israeli Law)', Moskva: *Infotropik Media*, 212 c.
 36. Solov'yov, VI.S., 1911-1914. 'Sobranie sochinenij Vladimira Sergeevicha Soloveva (*Collected Works of Vladimir Sergeevich Soloviev*)', V 10 tomah. Tom VI. SPb.: *Knigoizdatelskoe Tovarishestvo "Prosveshenie"*, 492 s.
 37. Sorokin, V., 2012. 'Tora: prostranstvo pravovoe i prostranstvo duhovnoe (Torah: legal space and spiritual space)', *Filosofiya prava Pyatknizhiya*, Moskva: *Izd-vo "LUM"*, S. 178–220.
 38. Fejgin, A., 2012. 'K voprosu o sohrannosti Tory v svidetelstvakh evrejskoj religioznoj klassiki (ot Talmuda do nashih dnei) (To the question of the preservation of the Torah in the evidence of Jewish religious classics (from the Talmud to the present day))', *Yazyk ivrit: issledovanie i prepodavanie. Materialy XIX Mezhdunarodnoj ezhegodnoj konferencii po iudaike, Centr nauchnyh rabotnikov i prepodavatelej iudaiki v vuzah "Sefer"*, Moskva, S. 16-29.
 39. Cypin, V., prot., 2002. 'Kurs Cerkovnogo prava (Church Law Course)', *Kruglyj stol po religioznomu obrazovaniju v RPC*, Moskva: *Hristianskaya zhizn*, 700 s.
 40. Shiffman, L., 2016. 'Ot teksta k tradicii: istoriya iudaizma v epohu Vtorogo hrama i period Mishny i Talmuda (From text to tradition: the history of Judaism in the era of the Second Temple and the period of the Mishnah and Talmud)', Moskva: *Mosty kultury, GESCHARIM*, 304 s.
 41. Elon, M., 2002. 'Evrejskoe pravo (Jewish law)', Pod obsh. red. d.yu.n., prof. I. Yu. Kozlihina, Sankt-Peterburg: *Yuridicheskij centr Press*, 611 s.